

Vezérkultusz és szekularizált hitek

Vallásosság, értékválasztás és politikai preferenciák Magyarországon

(A vallásosság és értékválasztás összefüggései) Az utóbbi évek társadalmi változásait Európában gyakran értelmezik az értékekhez fűződő viszonyok mentén. Új elem ebben a vitában, hogy a jelen értelmezésében és a jövő meghatározásában egyre többet hivatkoznak az európai értékrend alapját jelentő keresztény hagyományra. A vallási tradíció azoknak az értékeknek a forrásaként jelenik meg, amely az európai civilizációt kifejezi. Ez a hagyomány sokak számára – és egyre inkább társadalom- és politikaelméleti platformtól függetlenül is (vö. Habermas 2002; Habermas–Ratzinger 2007) – olyan viszonyítási pontot jelent, amelyen keresztül értékorientációnk alapja megragadható. A közéleti vitákban is hangsúlyosan tematizált párhuzam a keresztény hagyomány és az európai értékek között újra fontossá tette a vallás kérdését még azok számára is, akik a szekularizált társadalomban egyre kevésbé vagy egyáltalán nem tájékozódnak a vallás útmutatása szerint (Hervieu-Léger 2000, Davie 2006).

Ebben a közéleti diskurzusban ekképpen fontos annak a vizsgálata, hogy a vallásosság mennyire eredményez sajátos értékválasztást a társadalmi cselekvők számára, és a vallásosak értékei mennyiben térnek el a nem vallásosakétól. Ez mellett az is feltárásra vár, hogy a vallásosság szerepet játszik-e a magukat vallásosnak, hívőnek nevezők politikai preferenciáiban: kirajzolódnak-e jelentős eltérések a hit mentén a politikához fűződő viszonyban. Mindezek a kérdések körbejárása kiváltképpen abban az országban ígér érdekes kutatási eredményeket, ahol az erősen átpolitizált közéleti diskurzus hangsúlyosan foglalkozik az európai hagyomány és a keresztény tradíció kapcsolatával. Orbán Viktor „illiberális” politikája és demokrácia-felfogása ebben az értelemben nem csupán a liberális demokráciának és annak társadalom- és politikaelméleti alapvetéseinek (Popper 2001, Fukuyama 1994) kritikáját jelenti, hanem egy, „az európai hagyományokban gyökerező, régi vágású kereszténydemokrácia” (Orbán 2018) fölépítésének szándékát is. A szekularizált európai környezetben a keresztény értékrendet és a vallásosságot, a vallási nevelést középpontba állító és a történeti keresztény egyházakat kiemelten támogató kormányzati politika jelenti azt a társadalmi kontextust, ahol a vallásosság, az értékválasztás és a politikai preferencia kapcsolatát vizsgálom.

(Európai és hazai kutatási hagyomány) A vallásosság és az értékek viszonyának értelmezése azonban nem új keletű jelenség. Az empirikus társadalomkutatás hagyományában a vallásosság és az értékválasztás közötti kapcsolat elemzése az utóbbi félszázad során sokban segített megérteni a transzcendenshez fűződő viszony hatását az értékekre, illetve azt a folyamatot is, amikor az értékválasztás formálja a társadalmi cselekvőknek a valláshoz fűződő viszonyát (Schwartz–Huisman 1995).

A klasszikus kutatások a nyugati civilizációban még erős korrelációt találtak a vallásos világgép és a személyek politikai preferenciáiban is megmutatkozó értékválasztása között (Lanski 1963, Rokeach 1969 a,b, 1973, Levy 1986, Schwartz–Huisman 1995). Az újabb kutatások azonban a vallás és az értékválasztás közötti erős kapcsolat lassú

feloldódását mutatják. Az európai társadalmak elemzői arra jutottak, hogy a korábban a hagyományt és az értékrend tradicionalizmusát megjelenítő vallásos világkép egyre kevésbé fejez ki sajátos értékrendet (Scheepers–Gijsberts–Hello 2002, Scheepers–Grotenhuis–Silk 2002, Botvar 2005, Sieben–Halman 2014); vagy ha mégis, a különbségek egyre kisebbek lettek a vallásos és nem vallásos emberek értékorientációja között (Finke–Adamczyk 2008).

A változás hátterében számtalan okot találhatunk. Ha nem is feltétlenül döntő tényező, de kétségtelenül hatást gyakorol az, hogy a magukat vallásosnak definiálók száma – kevés kivételtől eltekintve – lassú csökkenést mutat Európában (Davie 2002, Bruce 2002, 2011, Voas 2009). A vallásos világkép ugyan változatlanul jelen van, de súlya már a számbeli csökkenés miatt is kisebb, mint a korábbi korszakokban. Ezzel párhuzamos folyamat az, hogy az egyházak tanítása szerinti vallásosok száma jelentősen kevesebb lett, és a felekezeti elkötelezettség nélküli hívők (Davie 1994) adják a vallásosok többségét. Ezáltal pedig a szigorúbb etikai elveket (vö. Hirschi–Stark 1969, Stark–Bainbridge 1996) megjelenítő vallási közösségek szerepe is háttérbe szorul. A spiritualizmus újabb formáinak megjelenése (Lyon 2000, Davie 2005, Heelas–Woodhead 2005, Houtman–Aupers 2007, McGuire 2008, Storm 2009, 2016, Cortois–Aupers–Houtman 2018) jelzi a vallás privatizálódását, ami szintén a tradicionális vallásossághoz kapcsolódó értékek szerepének relativizálódását eredményezi.

A magyarországi folyamatok részint lekövetik az európai tendenciákat, másrészt pedig a kelet-közép-európai térség sajátos adottságai formálják az itteni viszonyokat. Az utóbbihoz köthető történeti adottság, hogy a régióban a létező szocializmus negyven éve felerősítette az összeurópai szekularizálódási folyamatot (Halman–Arts 2010). Ez különösképpen az egyházak, felekezetek tanítása szerint vallásosak alacsony számában, és a maga módján vallásosak nagyobb arányszámában jelenik meg (Tomka 2006). Magyarországon a kommunista uralom sztálinista időszakában ellehetetlenített, majd később is csak kis mozgásteret kapó egyházi vallásosság a rendszerváltás után megerősödött, és Európában is ritka vallási újraéledést eredményezett (Tomka–Zulehner 1999, Froese 2001, Tomka 2006). Ez nemcsak a hívek számának növekedésében, hanem a fiatal korosztályok erőteljes vallási elköteleződésében is megmutatkozik.

A vallás szerepének rendszerváltás utáni növekedése, majd lassú visszaesése jellemzi az ekkori folyamatokat. Az európai szekularizációs tendenciák és az ennek hatását csak fokozó kommunista uralom olyan szekuláris közéletet alakított ki, amelyet a rendszerváltás demokratikusabb szellemű közbeszéde sem formált át alapvetően. A vallási kérdések a hívek magánéletének részeként és nem közéleti kérdésként jelentek meg a magyar nyilvánosságban. Ennek hatása mutatkozik meg a vallásosok értékválasztásaiban. Egyrészt a korábbi vizsgálatok azt mutatják, hogy a hívők inkább proszociálisak, vagyis fontosabbak számukra a társadalmi kapcsolatok (Tomka–Zulehner 1999, Tomka 2010). Másrészt azonban a vallásos emberek értékorientációja jóval kevesebb eltérést mutat a nem vallásosakétól, mint a két csoport eltérő ideológiai alapállásából következne.

(A kutatás társadalmi kontextusa és kérdései) Vizsgálatom a 2010 utáni időszak jelentette változásokra fókuszál, amikor egy pártalakulat kétharmados parlamenti felhatalmazással tartósan képessé vált a társadalmi közbeszéd formálására. Az ebben a régióban más társadalmi részterületekhez (gazdasághoz, oktatáshoz, tudományhoz, művészethez stb.) képest mindig túlsúlyos politika nagyon erős impulzusokat (vö. Luhmann 1999) képes kibocsátani a többi társadalmi részterületre. Ennek pedig az a következménye, hogy az amúgy is központi területnek, a politikának tovább növekszik a dominanciája.

A politika egyre erősebb szerepe, sokszor más részterületek autonómiáját felülíró hatása mutatkozik meg a nyilvánosság szférájában is. Vizsgálatom szempontjából ennek az a jelentősége, hogy a nyilvánosság, mint a társadalmi értékek közvetítésének kiemelt szférája (Habermas 1993) képes formálni az emberek értékpreferenciáit. A közbeszéd hatása az emberek értékorientációjára különösen akkor lehet erős, ha a nyilvánosság egyes szereplői privilegizált helyzetük folytán uralhatják a társadalmi diskurzust. Magyarországon is az jellemző, hogy a kormányzati véleményformálás domináns helyzetben van a nyilvánosság csatornáin (Bajomi-Lázár 2013, Bajomi-Lázár–Horváth 2013). Ebben a kormányzati retorikában pedig a vallásosságnak és különösen a keresztény értékeknek kitüntetett szerepe van. Ez pedig olyan deszekularis társadalmi kommunikáció feltételeit teremti meg, ahol a vallási értelemadás hangsúlyos elemként képes hatni az emberek értékorientációjára.

A vallásosság és az értékek kapcsolatát a kutatás több dimenzióban vizsgálta. A vallásosság mérésekor a felekezeti hovatartozás mellett feltérképeztem a vallásgyakorlás formáját, gyakoriságát, a vallásos hit erejét, a hitelveket, az istenképet, az egyházhoz és az egyházi személyekhez fűződő viszonyt is. Ezen dimenziókat ugyanez az adatbázis alapján másik tanulmányban vizsgáltuk (Bognár–Kmetty 2020). Ott elsősorban arra fókuszáltunk, hogy milyen összefüggés van az államilag szankcionált és nem-szankcionált normaszegések és a vallásosság között. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy alig van különbség a vallásos és nem vallásos válaszadók körében a normaszegésekről alkotott vélemények tekintetében. Vagyis a vallásos világnézet csak kis mértékben formálja az emberek viszonyát a normaszegésekhez Magyarországon. Nem befolyásolta érdemben a válaszokat az egyházhoz, felekezethez vagy vallási közösséghez való tartozás, miként az egyházi szertartásokon vagy imában való részvétel gyakorisága sem. A különböző vallási dogmákhoz (hit a mennyben, a pokolban, a halál utáni életben, a reinkarnációban, az ősök szellemében, illetve a testtől független szellemhez stb.) fűződő viszonyoknak sem volt lényeges szerepe az emberek értékválasztásában. Az egyetlen kivétel a homoszexuálisok megítélésében volt: ezt a szexuális irányultságot a vallásos emberek valamivel gyakrabban utasították el, mint a nem vallásosak (Bognár–Kmetty 2020).

E kutatási eredmények ismeretében jelen tanulmányomban a vallásnak a társadalmi normákra gyakorolt hatását csak az emberek vallási önbesorolása alapján vizsgáltam. A kutatás az egyes társadalmi értékekhez fűződő viszony alapján értelmezte az egyes cselekvők értékorientációját. Ennek részeként alapvető társadalmi értékek elfogadottságát vizsgáltam. Arra voltam kíváncsi, hogy az önállóságtól, szabadságtól a tekintélytiszteligit tartó értékskálán hol helyezték el magukat a hívők és nem hívők. Ennek részeként a toleranciát a másság különböző formáihoz (más bőrszínhez, homoszexualitáshoz, romákhoz) fűződő viszony alapján is mértem. Az értékek vizsgálatakor a munka és a munkahely megítélését egyes értékek elfogadottságán keresztül értelmeztem. A személyes életvilág értékeit a váláshoz és a szülőkhöz fűződő viszony, a politikai hovatartozást a megkérdozettek önbesorolása alapján elemeztem. A kutatás részeként rákérdeztem a parlament, illetve a szabad választások által nem akadályozott, erőskezű vezetőhöz, vezérhez fűződő viszonyra is. Ezzel a kérdéssel azt teszteltem, hogy a megkérdozettek számára mennyire elfogadható a kormányzat tudatosan vállalt illiberális demokráciája (vö. Zakaria 1997); és arra voltam kíváncsi, hogy a magukat vallásosnak és nem vallásosnak tartók válaszai e kérdések kapcsán miképpen oszlanak meg.

(Kutatási hipotézisek) A kutatási hipotéziseket az európai és hazai tendenciák figyelembevételével fogalmaztam meg. Abból indultam ki, hogy abban a kulturális közegben, ahol a szekularis társadalmi értékek az elsődlegesek, a vallásos értékek

jelentősége leginkább a rendszerszerűen szerveződő munkatevékenység és igazgatás területén (vö. Habermas 1995) relativizálódik. Az a hipotézisem, hogy a szekularizált nyilvánosság olyan kulturális mintázatot kondicionál, amely e területeken a vallási értékek háttérbe szorulását eredményezi. Ez alapján pedig azt feltételezem, hogy nem lesz lényeges eltérés a vallások és a nem vallások között a munkához és a munkahelyhez kapcsolódó értékek megítélésében (1. hipotézis).

A vallás privatizálódásának jelensége ugyan visszaszorítja a vallás szerepét a munkatevékenység és az igazgatás területén, de megőrzi, bizonyos vonatkozásban el is mélyítheti a fontosságát a személyes szférában (vö. McGuire 2002, 2008, 2016). Mindezek alapján azt feltételezem, hogy a vallások eltérő értékstruktúrája leginkább a személyes életvilágot közvetlenebbül érintő kérdések kapcsán kerül felszínre. Azt gondolom tehát, hogy a váláshoz és a szülőkhöz fűződő viszony megítélésében a magukat vallásosnak tartók engedelmesebb, illetve szigorúbb ítéletet fogalmaznak meg, mint a nem vallások (2. hipotézis). Egyúttal arra számítok, hogy a vallások hívek több kutatásban mért erősebb tradicionáliszmusa (Rokeach 1969 a,b, 1973, Levy 1986, Schwartz–Huismans 1995, Scheepers–Grotenhuis–Silk 2002, Norris–Inglehart 2004) nagyobb elutasítást eredményez a máság elfogadása tekintetében (3. hipotézis). Különösen a zsidó-keresztény tradícióban negatívan megítélt homoszexualitás esetében számíthatunk nagyobb ellenszenvre a vallások esetében (4. hipotézis), kiváltképpen a magukat az egyház tanítása alapján meghatározó vallások esetében (4/b. hipotézis).

A vallások sajátos értékrendjének vizsgálata (Schwartz–Huismans 1995, Inglehart–Baker 2000, Norris–Inglehart 2004, Schwartz 2006) mindig központi kérdésként kezelte az önállósághoz és engedelmességhez kapcsolódó beállítódásokat. Ez alapján ugyanis a tradicionalizmushoz, illetve a politikai ideológiákhoz fűződő viszony is felszínre hozható. Ez kapcsán azt vizsgálom tehát, hogy az önállóságtól a tekintélytiszteltig tartó értékskálán hol pozicionálták magukat a vallások és nem vallások emberek. Azt feltételezem, hogy noha a szekularizált nyilvánosság egyre inkább háttérbe szorítja a vallások világértelmezést, de a vallások, közelebbről a keresztény tanítások engedelmességhez fűződő pozitív viszonya változatlanul orientálja a hívő személyeket. Azt várom tehát, hogy az önállóságot kevésbé, az engedelmességet inkább preferálni fogják a vallások megkérdezettek (5. hipotézis).

E feltevés mögött több tényező hatása húzódik meg. Az európai és magyar társadalomfejlődés szekularizációs tendenciái (Hagenaars–Halman–Moors 2003, Norris–Inglehart 2004, Inglehart–Wetzel 2005) csak az egyik jelenség, amely formálja a vallások és nem vallások értékeit. A 2010-től hatalmon lévő, magát az illiberalizmussal, a kereszténydemokráciával [a „keresztény szabadsággal” – *a szerk.*] definiáló kormányzat minden fórumon jelenlévő propagandája szintén hatással van az emberek értékítéletére. Úgy gondolom, hogy ez különösen a politikai értékek tekintetében képes hatást gyakorolni a magukat vallásoknak tartó személyek értékeire. Mindezek alapján arra számítok, hogy a vallások magukat inkább jobboldalinak fogják tartani, és elutasítják azt a centripolitikát (a mérsékelt jobb- és baloldaliságot), amely a hagyományos nyugati típusú demokrácia támogatóit jellemzi (6. hipotézis).

Kérdéseink vizsgálatára 2017 novemberében 1000 fős online kérdőíves adatfelvételt szerveztünk. A kérdőív lekérdezésével a legnagyobb online válaszadói panellel rendelkező céget, az NRC-t bíztuk meg. Az adatfelvétel kvótás mintavételnek

tekinthető, azzal a megszorítással, hogy a képzettségi szintek szerinti megoszlásra vonatkozóan csak irányszámok voltak. Az ilyen típusú kutatások nemzetközi tapasztalata, hogy az alacsonyán képzettek az online mintákban alul vannak reprezentálva. A mintafelvétel a fenti megfontolások mentén biztosította azt, hogy az adatok reprezentatívak legyenek az internetező magyar felnőtt lakosságra nézve.

(Vallásosság és a munkával, munkahellyel kapcsolatos értékek kapcsolata) A munkával és a munkahellyel kapcsolatos vizsgálat azt mutatja, hogy a legtöbb érték vonatkozásában nem volt eltérés a magukat vallásosnak és nem vallásosnak tekintők válaszában. A vallásosak inkább posztmaterális értékek melletti elköteleződését mutató korábbi átfogó kutatási eredmények (Schwartz–Huismans 1995) alapján nem meglepő, hogy a munkahely választása során a vallásosak számára nálunk sem döntő szempont a magas jövedelem. A korábbi mérések alapján azonban kevésbé magától értetődő az, hogy a vallásosak egyik csoportja sem tér el a nem vallásosaktól a magas jövedelemhez fűződő viszonyában, vagyis nem képvisel sajátos szemléletet. A nem vallásos személyekkel való megegyezés látható a feljebbjutás lehetősége tekintetében is. Ugyanez az azonosság tapasztalható a többi munkához kapcsolódó érték esetében is. A vallásosak sem az önálló kezdeményezés lehetőségét, sem a felelősségteljes munkát, sem a munkahely biztonságát nem ítélik meg másképpen, mint a nem vallásosak. Ugyanez érvényes azoknak a munkáknak az értékelése esetében is, amiben a munkavállaló létrehozhat, megvalósíthat valamit: a vallásosak összes csoportja (a maga módján és az egyház, vallási közösség tanítása szerint vallásosak is) a nem vallásosakkal megegyező módon tekintenek erre az értékre.

A vallásos világlátás majdnem teljes feloldódását jól mutatja, hogy azok az értékek (munkahely biztonsága, értékteremtő munka) esetében sem mutatható ki eltérés a vallásosak és a nem vallásosak között, amelyeket hagyományosan a vallásos világképhez tartozónak ítélnék. A hívők értékekhez fűződő viszonyát mutatja az is, hogy azok az értékek esetében, amelyeket hagyományosan a vallásos, közösségi világgéptől idegennek, és az individuális önmegvalósításhoz illeszkedőnek tartottak (az önálló kezdeményezés és a feljebb jutás lehetősége, a [kiugróan] magas jövedelem), ott sincs eltérés hívők és nem hívők értéktételezésében. Mindez azt mutatja, hogy a vallásosak nem csupán levetkőzték hagyományos, a vallási tanításokat kifejező sajátos értékorientációjukat a munka területén, hanem nagy lendülettel illeszkedtek is a munkaerőpiac szekuláris értékeihez.

A munka és munkahellyel kapcsolatos értékek közül csak egy esetben volt ki-mutatható minimális különbség a vallásos és nem vallásos személyek között: a társadalom számára hasznos munka megítélésében tértek el némileg a válaszok.¹ (A megkérdezettek 1-től 4-ig tartó skálán ítélték meg, hogy mennyire tartják fontosnak a fenti értéket, ahol az 1-es az egyáltalán nem fontos, a 4-es a nagyon fontos választ jelölte.)

A következő felsorolásban a munka, illetve a munkahely megítélésével kapcsolatos szempontokat talál. Mennyire fontos az Ön számára a társadalom számára hasznos munka?

	Elemszám	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem	141	3,13	0,916	0,077	2,98	3,28	1	4
Nem vagyok vallásos	241	3,30	0,800	0,052	3,19	3,40	1	4
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	56	3,11	0,798	0,107	2,89	3,32	1	4
Vallásos vagyok a magam módján	438	3,39	0,758	0,036	3,32	3,46	1	4
Vallásos vagyok az egyház/ vallási közösségem tanítása szerint	61	3,32	0,928	0,119	3,08	3,56	1	4
Összesen	936	3,30	0,813	0,027	3,25	3,36	1	4

1. táblázat: A társadalom számára hasznos munka megítélése

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy a társadalom számára hasznos munkát a vallások némileg fontosabbnak tekintik. A társadalom vallásos és nem vallásos csoportja közötti különbség azonban nagyon csekély; jól mutatva a vallásos személyeknek a szekuláris munkapiachoz való illeszkedését még ez a keresztény tanítás szerint kiemelkedően fontos érték esetében is. A minimális különbséget még inkább relativizálja az, hogy az eltérés nem is annyira a vallásosak és a nem vallásosak, hanem az ateisták kisebb számú csoportja és a vallásosak között mutatható ki. Az ábrán látható eltérés tehát sokkal inkább az ateisták szűk csoportjának világlátását, mintsem a vallásosak sajátos világnézetét ábrázolja. Mindezek a mérési eredmények tehát igazolják a kutatás 1. hipotézisét, ami szerint a szekuláris nyilvánosság olyan mértékben meghatározza a társadalmi cselekvők munkához és munkahelyhez fűződő viszonyát, hogy a vallásos világmagarázatnak immár nincs hatása a társadalom ezen rendszerszerű szférájában. A vallásos személyeknek a munkatevékenységhez kapcsolódó értékválasztása belesimul a szekuláris társadalom többségi értékeibe.

(Vallásosság és társadalmi értékek) Némileg kevésbé érvényesül ez az egyneműsítő tendencia, ha a szabadsághoz és tekintélytisztelethez fűződő viszonyt vizsgáljuk. Noha az eltérések itt is sokkal kisebbek, mint azt a közfelfogás vélelmezi, de az autoritáshoz fűződő viszonyban legalább helyenként megmutatkozik a vallásosak hagyományos, a kereszténységhez köthető értékrendje. Ennek erejét azonban semmiképpen sem szabad

túlhangsúlyozni, mert az autoritáshoz fűződő viszony fő jellemzője is az, hogy a vallások sajátos értékrendje feloldódik az értékorientációiban is szekularizálódó társadalomban. Ez mutatkozik meg abban, hogy a modern individuális értékek egyik legfontosabbikában, az önállóságban nem mutatható ki szignifikáns eltérés a vallásos és nem vallásos válaszadók között. Egészen minimális a különbség a tolerancia, a takarékoság és az önzetlenség esetében is. A vallások sajátosságát az jeleníti meg, hogy mindhárom értéknek valamivel nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a nem vallások.

A vallások lényegesen eltérő értékrendje a vallásos hithez fűződő viszonyban jelenik meg. Nem meglepő módon ezt a vallások a nem hívóknél jóval fontosabbnak tekintették.² (A megkérdezettek 1-től 4-ig tartó skálán ítélték meg, hogy mennyire tartják fontosnak a fenti értéket, ahol az 1-es az egyáltalán nem fontos, a 4-es a nagyon fontos választ jelölte.)

Kérem, mondja meg, hogy az Ön által ideálisnak tartott társadalomban a felnövekvő generációknak mennyire fontos elsajátítania a vallásos hitet.

	Elemszám	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, háttározottan más a meggyőződésem	138	1,36	0,706	0,060	1,24	1,47	1	4
Nem vagyok vallásos	231	1,66	0,740	0,049	1,56	1,75	1	4
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	49	2,21	0,826	0,118	1,97	2,45	1	4
Vallásos vagyok a magam módján	422	2,61	0,831	0,040	2,53	2,69	1	4
Vallásos vagyok az egyház/vallási közösségem tanítása szerint	62	3,39	0,837	0,106	3,17	3,60	1	4
Összesen	902	2,21	0,991	0,033	2,14	2,27	1	4

2. táblázat: A vallásos hit megítélése

A korábbi vallásszociológiai kutatásokat megerősítve (Tomka 2006, 201, Földvári 2003, 2009, Rosta 2009, 2010a, Rosta–Földvári 2014, Polak–Rosta 2016) a vallásos hitet különösen az egyházi, vallási közösség szerint vallások kisebb csoportja hangsúlyozza. Ennek az elköteleződésnek a súlyát azonban nagyban csökkenti, ha megvizsgáljuk a vallásos megkérdezetteknek a többi értékhez fűződő viszonyát. Ebből az összehasonlításból az derül ki, hogy a vallások mindkét csoportja (így a hitét, értékpreferenciáit

erősebben őrző egyházi, vallási közösség szerint hívók is) a kérdősorban szereplő összes értéket (az önállóságot, a toleranciát, a takarékoságot, az önzetlenséget és az engedelmisséget is) fontosabbnak tekintik, mint a vallásos hitet.³ Vagyis a vallásosak értékrendje azt a szekularizált vallásosságot fejezi ki, amely előbbre sorolja a szekularizált társadalom értékeit a saját vallási értékeinél. A nem vallásos modern racionalitás hatása tükröződik vissza értékrendjében, amikor az önállóságot többre tartja, mint a vallásos hitet vagy az engedelmisséget.

A fenti kérdéssorban a vallásosak sajátos értékpreferenciája markánsan csak az engedelmisséghez fűződő viszonyban mutatkozik meg.⁴

Kérem, mondja meg, hogy az Ön által ideálisnak tartott társadalomban a felnövekvő generációknak mennyire fontos elsajátítania az engedelmisséget.

	Elemszám	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződés	136	2,82	0,925	0,079	2,67	2,98	1	4
Nem vagyok vallásos	238	2,97	0,790	0,051	2,87	3,07	1	4
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	51	2,80	0,687	0,096	2,60	2,99	1	4
Vallásos vagyok a magam módján	439	3,15	0,729	0,035	3,08	3,22	1	4
Vallásos vagyok az egyház/vallási közösségem tanítása szerint	62	3,41	0,749	0,095	3,22	3,60	1	4
Összesen	926	3,06	0,791	0,026	3,00	3,11	1	4

3. táblázat: Az engedelmisség megítélése

A korábbi hazai értékutatókkal megegyezően (Füstös–Szakolczai 1999, Keller 2010) a táblázat azt mutatja meg, hogy – szemben a vallásos hittel – a társadalom egésze alapvetően pozitívan viszonyul az engedelmisséghez. A többségi értékrendtől a vallásosak annyiban térnek el, hogy az ő körükben az engedelmisség fontosabb érték, mint a nem vallásosak számára. Különösen az egyház, vallási közösség tanítása szerint vallásosak értékelik jobban az engedelmisséget. Úgy tűnik, hogy a fenti értékskálán a vallásos hit mellett ez az egyetlen olyan érték, amelyben a történeti tradíció és a vallási hagyomány értékrendje erőteljesebben formálja a vallásosak, legfőképpen a kisebb számú egyházas vallásosak felfogását.

Ez azonban nem írja felül a szekuláris nyilvánosság értékrendre gyakorolt döntő hatását. Ez abból látszik, hogy ugyan a vallásosak többre értékelik a nem vallásosaknál az engedelmisséget, de a többi értékkel való összevetésben ezt és a vallásos hit értékét is már

kevesebbre tartják, mint a többi értéket. Az adatok tehát egy olyan állapotot mutatnak, amikor az engedelmesség vonatkozásában ugyan érvényesül a vallási hagyomány értékrendje, de súlya, jelentősége még az egyházi, vallási közösség szerint vallásosak számára is kisebb, mint a modern racionalitást kifejező individuális értékeknek.⁵ A vallásosak értékrendjének tradicionális muma tehát jórészt feloldódóban van.

A hagyományos vallási értékrend jelenlétét a kutatási hipotézisekben elsősorban a személyes életvilág, a család és a közösség vonatkozásában vártam. Abból indultam ki, hogy a szekularizált nyilvánosságnak a vallást háttérbe szorító jegye itt érvényesül a legkevésbé, mivel a családi tradíció jobban képes a tradicionális értékrendet továbbörökíteni. Ez a hagyomány feltehetően a szülőkhöz fűződő viszonyban érhető leginkább tetten. Ezt a viszonyt két állítással teszteltem. „A szüleinket a tulajdonságaiktól, hibáiktól függetlenül, feltétel nélkül (mindig) szeretnünk és tisztelnünk kell” kijelentés a hagyományos gyermeki engedelmességet, „a szüleink szeretetének és tiszteletének előfeltétele, hogy azt a viselkedésükkel kiérdemeljék” állítás a modern individuális álláspontot jelenítette meg.⁶ (A megkérdezettek számára az előbbi kijelentés volt a 3-as, az utóbbi a 2-es, az egyik állítással sem egyetértők számára pedig az 1-es volt a válaszlehetőség.)

	Elemzészám	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem	140	2,04	0,817	0,069	1,90	2,18	1	3
Nem vagyok vallásos	232	2,37	0,790	0,052	2,26	2,47	1	3
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	56	2,19	0,778	0,104	1,98	2,40	1	3
Vallásos vagyok a magam módján	434	2,57	0,649	0,031	2,51	2,63	1	3
Vallásos vagyok az egyház/ vallási közösségem tanítása szerint	59	2,81	0,515	0,067	2,67	2,94	1	3
Összesen	921	2,43	0,745	0,025	2,38	2,48	1	3

4. táblázat: A szülőkhöz fűződő viszony megítélése

A táblázat jól tükrözi a vallásosoknak és nem vallásosoknak a szülői tekintélyhez fűződő különböző viszonyát. A vallásosak jellemzően azt a tradicionális engedelmességet képviselik, amely a szülői tiszteletet (biblikus módon, a tízparancsolat szerint) feltétel nélkülinek tekinti. A nem vallásosak pedig annak a modern individualizmusnak a talaján állnak, amely a szülőkhöz fűződő viszonyban is egyénileg mérlegel, és értékelésében meritokratikus elveket képvisel: a szülők iránti tiszteletet a szülőknek kell kiérdemelniük. Az engedelmességhez

fűződő viszonyhoz hasonlóan itt is az ateisták és az egyház, vallási közösség szerinti hívők képezik a két végpontot: előbbieket az individuális mérlegelést, az utóbbiak a feltétlen engedelmességet tekintik fontosnak a szülőikkel kapcsolatos értékelésükben.

A személyes életvilágot érintő másik kérdésünkre adott válaszok is a vallásosak és nem vallásosak eltérő viszonyára utalnak. A családhoz, a személyes szférához kapcsolódó válás esetében a vallásosak sajátos értékrendje mutatkozott meg. Ezt vizsgálja az 5. táblázat, ahol a váláshoz fűződő viszonyra kérdeztem rá.⁷ (A megkérdezettek 1-től 11-ig tartó skálán ítélték meg, hogy mennyire elfogadható a házastárstól elválni, ahol az 1-es a soha, semmilyen körülmények között, a 11-es a mindig elfogadható választ jelölte.)

Ön szerint elfogadható-e házastárstól elválni, házasságot felbontani? A skálán jelölje meg, hogy melyik állítás áll közelebb ahhoz, amit Ön gondol! A közbülső fokozatokkal árnyalhatja a véleményét.

	Elemzszám	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem	146	8,78	2,716	0,225	8,34	9,23	1	11
Nem vagyok vallásos	229	8,44	2,728	0,180	8,08	8,80	1	11
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	56	7,63	2,692	0,359	6,91	8,35	1	11
Vallásos vagyok a magam módján	446	7,84	2,915	0,138	7,57	8,11	1	11
Vallásos vagyok az egyház/ vallási közösségem tanítása szerint	57	6,14	3,203	0,424	5,29	6,99	1	11
Összesen	933	8,02	2,905	0,095	7,83	8,21	1	11

5. táblázat: A válás megítélése

Az ábrán jól látható, hogy a vallásosak szigorúbban ítélik meg a válást, mint a nem vallásosak. A keresztény tradícióhoz köthető értékrend esetében különösen az egyház, vallási közösség szerint vallásosak fogalmazzák meg inkább fenntartásaikat a válással szemben. (A vallásosak többségét kifejező, maga módján vallásosaknál ez az eltérés jóval kisebb, és megegyezik a hitében bizonytalanok táborával.) Ha azonban az eredményeket onnan nézzük, hogy a többségileg katolikus, a házasságot szentségként szemlélő egyházas vallásosak a válást a középértéknél jobban elfogadják, akkor még ennél, a hagyományhoz erősen kötődő értéknél is a vallási tradíció feloldódását és a szekuláris nyilvánosság azon hatását láthatjuk, amely egyre inkább relativizálja a hagyományos értékrend alapvetéseit.

Mindenesetre a szülőkhöz és a váláshoz fűződő viszonyban megjelenő tradicionális értékrend a személyes életvilág sajátos szerkezetét jelzi. Többnyire a vallási tradicionalizmus megszűnését láthatjuk azonban az életvilágnak a mássággal kapcsolatos ítéletei, értéktételezése vonatkozásában. A más rasszhoz tartozók, a romák és homoszexuálisok megítélése egyaránt olyan kérdést tartalmaz, amelyet a vallási értékorientáció erőteljesebb tradicionalizmusa, „premodern morális rendje” (Taylor 2003:94) alapján nagyobb elutasítást valószínűsítene a vallásosak esetében, mint a szekularizált modernitás racionalitását képviselő nem vallásosak esetében. A kutatási eredmények azonban azt mutatják, hogy mind a más rasszbeli személyek, mind a romák megítélésében nem tapasztalható szignifikáns eltérés a vallásos és nem vallásos megkérdezettek között. Mindössze a homoszexuálisok értékelésében tapasztalható különbség a társadalom e két nagy csoportja között, azonban itt is csak gyenge súlyú összefüggést mutatva.⁸ (A megkérdezettek 1-től 3-ig tartó skálán dönthettek arról, hogy elfogadnák-e a megjelölt csoportok tagjait szomszédjuknak, ahol az 1-es az elfogadná, nem ellenezné, a 3-as a nem viselné el szomszédainak választ jelölte.)

Ezen a listán emberek különböző csoportjait soroltuk fel. Elfogadná-e a homoszexuálisokat, leszbikusokat, biszexuálisokat vagy transzneműeket szomszédainak?

	Elemzés	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem	142	1,44	0,705	0,059	1,32	1,56	1	3
Nem vagyok vallásos	225	1,54	0,680	0,045	1,45	1,62	1	3
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	51	1,70	0,856	0,120	1,46	1,94	1	3
Vallásos vagyok a magam módján	419	1,63	0,704	0,034	1,56	1,70	1	3
Vallásos vagyok az egyház/ vallási közösségem tanítása szerint	60	1,65	0,747	0,096	1,46	1,84	1	3
Összesen	896	1,58	0,713	0,024	1,53	1,63	1	3

6. táblázat: A társadalmi távolság mérése / homoszexuálisok

A táblázat azt mutatja, hogy a homoszexuálisok elfogadásával kapcsolatban a vallásosak kevésbé megengedők. Az eltérés azonban meglehetősen csekély, a morális kérdésekben jóval szigorúbb egyházas vallásosak sem térnek el jelentősen a nem vallásos válaszadóktól, noha a homoszexualitás kérdése a zsidó-keresztény tradíció számára (a mózesi törvények szigorú tiltása okán) nehezebben tolerálható, különösképpen a vallásosság hagyományos formái alapján tájékozódó hívek számára. A más rasszbeli személyeknek és a romáknak a nem vallásosakkal azonos megítélése, és a homoszexuálisokkal kapcsolatban tapasztalt csak enyhe eltérés azonban azt mutatja, hogy a valláshoz kötött tradicionalizmus jórészt visszaszorulóban van a magyar társadalomban. A két csoport értékrendje közötti eltérés erőteljesebben csak az engedelmességhez fűződő kapcsolatban jelenik meg.

(Vallásosság és politikai preferenciák) A kutatás utolsó nagy kérdése a vallásos hit és a politikai állásfoglalás kapcsolatát vizsgálta. Vallásosságnak és értékválasztásnak közvetlenebbül a politikai preferenciákat érintő összefüggéseit sokszor és sokféleképpen kutatták. Korábban az európai és a hazai kutatási eredmények is szoros korrelációt találtak a vallásosság, a tradicionalizmus és a jobboldali, konzervatív pártok választása között (Rokeach 1969 a,b, 1973, Levy 1986, Tomka 2007:118–135, Rosta 2009, Rosta 2010b). Az utóbbi évtizedek tendenciái azonban vallás és értékválasztás közötti szoros kapcsolat feloldódását mutatták, így feltételezhetően ez a vallás és a politikai preferenciák kapcsolatát is átformálta. Ezt a kérdést vizsgálja a 7. táblázat, ahol a megkérdezettek politikai beállítódására kérdeztünk rá. (A válaszadók 1-től 11-ig tartó skálán értékelték saját politikai elköteleződésüket, ahol az 5-ös középpérték mellett a 0-ás a baloldali, a 10-es a jobboldali választ jelölte.)

Saját politikai beállítottságát tekintve hova helyezné magát egy olyan skálán, aminek baloldali vége a baloldalnak, jobboldali végpontja a jobboldalnak felel meg?

	Elemszám	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem	113	4,63	3,055	0,288	4,06	5,20	0	10
Nem vagyok vallásos	185	5,34	2,420	0,178	4,99	5,69	0	10
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	36	5,49	2,635	0,438	4,60	6,38	0	10
Vallásos vagyok a magam módján	337	5,62	2,765	0,151	5,33	5,92	0	10
Vallásos vagyok az egyház/ vallási közösségem tanítása szerint	43	5,82	3,060	0,465	4,88	6,75	0	10
Összesen	715	5,40	2,757	0,103	5,20	5,60	0	10

7. táblázat: A politikai beállítottság önbesorolása

A vallásosság és politikai preferencia közötti gyenge kapcsolatot jelzi, hogy a változók között csak alacsony szintű összefüggés van.⁹ A táblázat azt mutatja, hogy a magukat vallásosnak nevezők a nem vallásosokhoz képest némileg közelebb állnak a jobboldalhoz. Várható módon a hagyományos vallásosságot kifejező, az egyház, vallási közösség tanítása szerint vallások közéletnek leginkább a jobboldalhoz és az ateisták azok, akik leginkább a baloldal felé hajlanak. Az értékek alaposabb áttekintése után azonban világosan látszik, hogy a vallásosak és a nem vallásosak magukat egyaránt a politikai platform centrumába és nem a bal- vagy a jobboldalra helyezik.¹⁰

Ezekből a kutatási eredményekből az következik, hogy a vallásosság általában és ennek kisebbségi, hagyományos formája, az egyházas vallásosságból sem következik Magyarországon határozottan jobboldali, konzervatív állásfoglalás, hanem csak árnyalatnyi különbséget eredményez a politikai preferenciák tekintetében.¹¹ (Vallásosság és politikai beállítódás kapcsolatának vizsgálatakor ez abban is megmutatkozik, hogy ha a vallási hit és a politikai preferencia összefüggését vizsgáljuk, akkor már nincs is szignifikáns összefüggés a két tényező között; vagyis a vallásos hit ereje ma már nem eredményez sajátos politikai állásfoglalást.) Az adatok tehát arra utalnak, hogy az a vallásos világbé, amely egykor a keresztény-demokrata, konzervatív politikai ideológia alapjául szolgált, és az a vallásos ember, amely e politikai platform talaján létrejövő pártok szavazóbázisát képezte évszázadokon keresztül, jelen vizsgálat eredménye szerint elveszítette konzervatív politikai beállítódását.

Bármennyire is meglepőnek tűnik ez a kutatási eredmény, vallás és értékvonatkoztatás kapcsolatát vizsgáló korábbi ábráim is ezt az eredményt sejtették. Ezek is arra utaltak, hogy az értékrendjében egyre inkább a szekuláris nyilvánosság preferenciáit érvényesítő vallásosak politikai állásfoglalása is egy centrumparti, a klasszikus bal- és jobboldaliságtól távolságot tartó beállítódást eredményez.

Noha többnyire azt tapasztaltam, hogy a vallásosak értékorientációja is inkább fejezi ki a modernitás racionális, individuális nézőpontját (ez mutatkozik meg abban, hogy ezeket az értékeket többre értékeli, mint saját vallásos hitüket), az engedelmességhez fűződő viszonyukban mégis markánsan eltérnek a nem vallásosaktól. A személyes életvilágban (különösen a szülőkhöz fűződő viszonyban) jelen lévő érték preferálása feltehetően szerepet játszik a társadalom autoriter politikai irányításához kapcsolódó felfogására is. Ezt vizsgálja a 8. táblázat, ahol arra voltam kíváncsi, hogy mit gondolnak a következő állításról: a jó kormányzáshoz egy, a parlament, illetve szabad választások által nem akadályozott, erőskezű vezetőre (vezérrre) van szükség.¹² (A megkérdezettek 1-től 4-ig tartó skálán választhattak, ahol az 1-es a teljes mértékben egyetérték, a 4-es az egyáltalán nem értek egyet választ jelölte.)

Mit gondol a következő állításról? „A jó kormányzáshoz egy, a parlament, illetve szabad választások által nem akadályozott, erőskezű vezetőre (vezérre) van szükség.”

	Elemszám	Átlag	Standard deviáció	Standard hiba	95%-os konfidencia intervallum		Minimum	Maximum
					Alsó határ	Felső határ		
Nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem	128	2,11	1,156	0,102	1,91	2,31	1	4
Nem vagyok vallásos	222	2,69	1,113	0,075	2,54	2,83	1	4
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	53	2,56	1,098	0,151	2,25	2,86	1	4
Vallásos vagyok a magam módján	410	2,83	1,101	0,054	2,72	2,94	1	4
Vallásos vagyok az egyház/vallási közösségem tanítása szerint	55	3,08	1,064	0,143	2,79	3,36	1	4
Összesen	870	2,69	1,138	0,039	2,61	2,76	1	4

8. táblázat: Az autoriter vezetőhöz fűződő viszony

Az adatok azt ábrázolják, hogy a vallásosság jelentős mértékben befolyásolja az autoriter vezetőhöz fűződő viszonyt. A parlament és a szabad választások által nem befolyásolt vezető elfogadottsága a magukat vallásosnak nevezők körében nagyobb. Az autoriter politikai vezetőt az egyház, vallási közösség szerint vallásosak ítélik meg legpozitívabban, és az ateisták utasítják el leginkább. Ez az a két csoport, amely legmarkánsabban fejezi ki a véleményét: az egyházas vallásosok inkább egyetértenek, az ateisták inkább nem értenek egyet az állítással; míg a másik három csoport, ha fenntartásokkal is, de inkább elfogadhatónak tartja a parlamentet korlátozó politikai vezetőt.

(A premodern morális rend és a szekuláris nyilvánosság értékrendje) A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a magukat vallásosnak nevezők értékorientációja kettős természetű. A társadalmi értékek többségében nem mutatnak eltérést a nem vallásosaktól, de az engedelmességhez és az autoriter politikai vezetőhöz fűződő kapcsolatukban markánsan különböznek tőlük. Megközelítésem szerint ezek a jegyek jól jelzik a társadalom és ezen belül a vallásosok értékrendjének sajátosságait. A kutatás arra mutatott rá, hogy a vallásos személyek értékrendje többségében szekularizálódott, de a személyes életvilágban továbbörökített tradicionalizmus megmutatkozik a politikai vezetőhöz fűződő viszonyukban. Ez pedig annak a társadalmi folyamatnak a hatását jelzi, amelyet Charles Taylor nyomán a premodern morális rend megszűnésének és a szekuláris nyilvánosság értékrendjének többségi érvényesülésének nevezhetünk.

Ez a megközelítés a modern társadalom mostani időszakát olyan szekuláris kornak nevezi (Taylor 2003, 2007), amelyet a hitnek és gyakorlásának visszaszorulása mellett az a kulturális kondíció jellemez, amiben lehet nem vallásosnak is lenni. Meglátásom szerint ez a közbeszédben, az emberek hétköznapi érintkezésében érvényesülő beállítódás olyan társadalmi folyamatokat indított el, ami értékváltozást eredményez a vallások körében is. Ennek a lassú perspektívaváltásnak nem a vallásos nézőpont, világlátás megszűnése, vagy marginalizálódása a következménye. (Annál inkább sem, mert a társadalom többsége – ugyan csökkenő számban –, de magát most is vallásosnak, hívőnek definiálja.) Az átalakulás leginkább abban érhető tetten, hogy a vallások értékpreferenciái – hitük, vallási elköteleződésük többségi megtartása mellett – egyre inkább belesimulnak a többségi társadalom értékrendjébe.

Következik ez abból is, hogy a nyilvános diskurzusból mindinkább kiszoruló vallási nézőpont inkább csak a személyes életvilág területén érvényesül, és a transzcendens tartalmak ekképpen korlátozott jelentőségűvé válnak. Ez vezet oda, hogy a hívők számára a transzcendenshez viszonyulás (társadalmilag nem preferált) érték tartamai társadalmi léptékben, majd idővel a személyes szféra nagyobb részében is másodlagossá válnak. Ez, ha nem is feltétlenül vezet a hit csökkenéséhez, de a vallás társadalmi szerepét, különösen annak értékvonatkozásait átstrukturálja.

Az értékrend változása azzal függ össze, hogy a nyilvános tér szekuláris racionalitása folyamatosan azt kommunikálja a vallások számára is, hogy a világ nem hisz, vagy ha hisz is, ennek nincs, vagy csak kis jelentősége van a hétköznapi érintkezések szintjén. Úgy látom, hogy az ehhez a diskurzushoz illeszkedő vallások ezáltal maga is tudomásul veszi a megváltozott társadalmi szemantikát, és ezért zömében maga is lemond arról, hogy világlátása a társadalom rendszerszerűen működő területein, a munka és az igazgatás szférájában érvényesüljön. Ennek eredményeképpen a hívő a vallást maga is személyes, privát kérdésnek tekinti, és hitelveinek etikai vonatkozásai immár csak az életvilág szintjén jelennek meg. Ez pedig nagy valószínűséggel ahhoz vezet, hogy a vallások személyek perspektívája egyre kevésbé fejez ki sajátos értéktételezést.

A reformációtól induló individualizálódási folyamat tehát ahhoz vezet, hogy a társadalom elszakad közös (vallási) kozmológiájától és olyan individuális látásmódot alakít ki, amelyben az ember elsősorban racionális társadalmi cselekvőként jelenik meg. A modern társadalom individuuma a kölcsönös haszon reményében pedig már nem korábbi, a közösségi lét által konstituált, határozott értéktételezése talaján áll, hanem választásait elsősorban az individualizált társadalmi kommunikáció formálja.

Úgy látom, hogy az utóbbi évtizedek újszerű fejleménye az, hogy ez a perspektívaváltás egyre inkább a vallások személyeket is jellemzi. Az ő társadalmi sikerességük ugyanis akkor biztosított, ha a békés együttműködés jegyében értékeikben is osztoznak a szekularizált világ tagjaival. Ez azonban ahhoz vezet, hogy a vallások személy értékrendjét évszázadok óta meghatározó „premodern morális rend” egyre kevésbé formálja cselekedeteit. Viszonylagossá válik a vallási kozmológiának megfelelő hierarchikus gondolkodás, ahol a szubjektumok sikeres érintkezését a közösség szakrális közvetítője, a vezető biztosítja, és a társadalom integrálódásának alapját a neki való engedelmesség biztosítja. Ezt a nézőpontot váltja fel a modern társadalom egalitárius, vertikális perspektívája, ahol a többiekhez való súrlódás mentes érintkezés lesz a meghatározó. Ebben a megváltozott társadalmi közegben a vallások egyre inkább úgy őrzik vallások hitüket, hogy az nem feltétlenül vagy egyre kevésbé fejez ki sajátos értékrendet. A vallások hitét megőrző, de sajátos értékrendjét jórészt feladó vallások ember beállítódását ekképpen szekularizált hitnek nevezhetjük.

(Rendszer és életvilág vallásos értékrendje) A magyarországi kutatási eredményeim vallásosságnak és értékválasztásnak többnyire a fentiekben összefoglalt átalakulását mutatják. Magyarországon ezentúl azt láthatjuk, hogy érzékelhetően különbözik a vallásosoknak a nem vallásosakhoz való illeszkedése a társadalom rendszerszerű és az életvilágra vonatkozó szférájában. Előbbi társadalmi terület az, ahol a modern morális rend értékrendje meghatározó jelentőségű. Ennek domináns hatását igazolták az empirikus eredmények is. A szekuláris nyilvánosság által meghatározott munka és munkahely értékviszonyaiban nem is találtunk eltérést a vallásos és nem vallásos személyek között. A munkatevékenység területén a vallásosak szinte minden tekintetben osztoztak a nem vallásosak értékítéletében.

Némileg más eredményt mutatnak az életvilág területén tapasztalt értékválasztások. A szekuláris nyilvánosság erejét fejezi ki, hogy az adatok zöme itt is a vallásos és nem vallásos személyek értékválasztása közötti azonosságot ábrázolja. Talán az egyik legfontosabb jegye a hazai vallásosságnak, hogy a vallásossághoz köthető tradicionalizmus és az ebből következő előítéletesség jórészt háttérbe szorult az értékválasztások zömében. Ezt a változást támogatja alá, hogy semmiféle eltérés sem mutatható ki a vallásosak és nem vallásosak között a más rasszbeli személyekhez és a magyar társadalom leginkább elutasított csoportjához, a romákhoz fűződő viszonyban. A premodern morális rend az egyes társadalmi kisebbségek körében – ha kis mértékben is, de – csak a homoszexuálisokhoz fűződő viszonyban mutatkozik meg.

Az életvilág területének a premodern morális rendet jobban őrző jellegét a családhoz kapcsolódó értékítéletek jelzik. Szemben a munka és a munkahely szférájával, ezen a területen még kimutatható a vallásosak kötődése a hagyományos értékekhez. A keresztény hitelvekhez erősebben kötődő tradicionális vallásosság számára a válás valamivel nehezebben elfogadható, mint a nem vallásosak számára. Másfelől azonban nemcsak az eltérés kis mértéke, hanem a vallásosoknak a skálán mért középértéke is arról tanúskodik, hogy a hit kondíciói itt is átalakulnak. A varázstalanított modern morális rend egyre inkább olyan fegyelmezt és individuális ént alakít ki, amelynek morális tájékozódásában egyre fontosabb lesz, hogy ne sértse mások értékét, és ne konfrontálódjon mások értékítéletével, így a válás többségileg elfogadott magatartásával sem.

Ennek a társadalmat egyre inkább átható nézőpontnak a hatása mutatkozik meg immár az életvilág szférájában is. Az egykor szentségnek tekintett házasság egyéni felbontása elfogadottá vált az egyház, vallási közösség tanítása szerint vallásosak számára is. Társadalomfilozófiai, társadalomelméleti értelmezési keretünkre (Taylor 2003, 2007) visszautalva úgy tűnik, hogy a személyes Isten háttérbe szorulása¹³ az életvilághoz kapcsolódó értékítéletek tekintetében is megragadható. A vallásosakat immár nem az Istennek való megfelelés motiválja elsősorban (vö. Shariff–Norenzayan 2011, Gervais 2014, Norenzayan 2013, 2014), hanem a társadalmi mintázatok, szabályok személytelen rendjének a követése.

(Szekuláris politikai preferenciák és engedelmesség) A politika szférája izgalmasan ábrázolja a vallásosak értékrendjének sajátosságait. A premodern morális rend felbomlása itt is tetten érhető, amennyiben a vallásosak politikai preferenciái immár alig mutatnak eltérést a nem vallásosak csoportjaitól. Ez az eredmény viszsztatukrózi a vallásosak azon szekularizált hitét, amely sokkal fontosabbnak tekinti a modern morális rend értékeit, mint saját vallási gyökereit.

A modern társadalom differenciált működésével és a strukturális kapcsolódások összetettségével (Luhmann 1987, 1998) hozható összefüggésbe, hogy a politika szférájában tapasztalt értékrendnél nem csupán a társadalom rendszerszerű szerveződésének, vagy más terminológiával, a társadalom részrendszereinek van hatása. Az életvilág területének elkülönült területe olyan impulzusokat ad, amely átmettzi a rendszerszerű szerveződések befolyását. Itt őrződnek meg azok az értékpreferenciák, amelyek jobban visszautalnak a premodern morális rendre, és amelyek ezáltal egyes vonatkozásokban képesek felülmúlni azokat a szekularizációs tendenciákat, amelyek felszámolják a különbségeket a vallásos és nem vallásos emberek értékei között.

Az életvilág területe kínál teret a premodern morális rend azon kozmológiájára, amely nem mellé, hanem alá- és fölérendelő viszonyokban gondolkodik a társadalmi rendről, és amely számára a társadalmi rend sikeres működése a kiválasztott vezetőnek való engedelmisségen alapul. A magyarországi kutatási eredmények jól jelzik, hogy a premodern morális rend ezen szemlélete a személyes életvilág szférájában őrződik meg. A szülőkhöz fűződő viszonyban megjelenő engedelmisség azt a hierarchikus viszonyt és feltétlen tiszteletet kondicionálja a vallásos személyek számára, amely analógiás módon a társadalom vezetőjéhez fűződő viszonyban is megmutatkozik. Ez jelenik meg a vallásosak nagyobb hajlandóságában a parlamentet korlátozó autoriter vezető elfogadásában. Ez az a kozmológia, amely ugyan háttérbe szorult a szekuláris nyilvánosságban, de az egyénnek a társadalom rendjéhez, és ekképpen a politikai vezetéshez fűződő viszonyát változatlanul sikerrel strukturálja.

A premodern morális rend kozmológiája számára a társadalom egyensúlya úgy biztosított, ha a vezetettek engedelmeskednek és kellő teret adnak a politikai vezető döntései számára. Ez a beállítódás határozottan szemben áll a demokratikus politikai rendszer alapvetéseivel, de nem véletlenül sikeres a kelet-közép-európai társadalmakban. Ez az a régió, ahol az évszázadokon keresztül meghatározó autoriter politikai berendezkedés hagyománya továbbélte a premodern morális rend ezen felfogását. Különösen erős ennek a hatása Magyarországon, ahol a rendszer-váltás sikertelensége komoly fenntartásokat alakított ki a vertikális tagozódású modern morális renddel, így a nyugati típusú demokráciával szemben is (Tóth 2010, Keller 2010). A társadalomtörténeti kondíciók hatását tükrözi a magyar társadalom alacsonyabb individualizálódása, alacsonyabb bizalmi indexe és a civil társadalom fejletlensége is. Vagyis a társadalomtörténeti meghatározottságok is formálják a vallásos személyek értékválasztását: a premodern morális rend értékei közül azok maradnak meg, amelyek évszázadokon keresztül társadalmilag sikeresnek bizonyultak.

A premodern morális rend kozmológiája alapjegyeiben a hagyományos vallásosság talaján áll. Ez a kölcsönösség és párhuzamosság magyarázza, hogy a vallásos világképpel rendelkezők erősebben őrzik e kozmológia hierarchikus szemléletét. A kutatási eredményekben ez az engedelmisséghez fűződő viszonyban köszönt vissza. A hitében immár alapvetően szekularizált vallásosak ugyan magukat a politikai paletta közepére helyezik, de a társadalom vezetését nem a polgárok által megválasztott és felügyelt országgyűlésre, hanem a fékekkel nem terhelt vezérré bíznák.

Az értékrend sajátosságát mutatja, hogy ez a vezérelv nem párosul valamely politikai szélsőség támogatásával. A vezérelvnek adózó vallásosak magukat a politikai centrumba helyezik, és a béke és biztonság össztársadalmilag preferált

(Füstös–Szokolczi 1999) jelszavával kívánják korlátozni a nyugati típusú demokratikus intézményrendszert. A helyzet (társadalomtörténetileg felfejthető) paradoxona tehát az, hogy a vallásosak úgy foglalnak állást a premodern morális rendet megjelenítő autoriter vezető mellett, hogy másfelől a béke és biztonság kiemelésével, a politikai szélsőségektől való tartózkodással, és legfőképpen a társadalom szekuláris értékeiben való osztozásukkal bele akarnak illeszkedni a társadalom modern morális rendjébe. Abba a világlátásba, amely a békés együttműködés kiemelésével, egymás értékeinek meg nem kérdőjelezésével akarja megvalósítani a társadalom horizontális integrációját.

A vallásosok körében tapasztalt szekuláris hit és a vezérekultusz kettőssége azt eredményezi, hogy a kormányzat keresztény retorikája aligha tudja a vallásos híveket a keresztény értékrend talaján megszólítani. Annál inkább sem, mivel ezeket az értékeket a vallásosak maguk is másodlagosnak tekintik a társadalom szekuláris értékeihez képest, illetve értékpreferenciájuk alig tér el a társadalom nem vallásos tagjaitól. A korábbi időszak kutatási eredményeivel (Tóth 2010, Keller 2010) való összevetésből az derül ki, hogy a célzatos kormányzati propaganda, a közoktatásban határozottabban megjelenített vallási értékorientáció kevésbé hat az emberek értékorientációjára. A kormányzat által súlykolt keresztény értékek helyett a magyar társadalom változatlanul a világi racionális értékek talaján állva a materialista értékeket részesíti előnyben. Ennek a többségi szekuláris mintának a hatása pedig annyira domináns, hogy azt a keresztény-nemzeti kurzus ettől eltérő, rövid távon ható értéktételezése sem volt képes felülírni. A szekuláris minta hatása jelöli ki a vallásosak értékorientációját is, ami főbb jegyeiben belesimul a nem vallásosak materiális, a modern morális rend beállítódását kifejező értékrendjébe.

A Fidesz–KDNP pártszövetség propagandája azonban mégsem hatástalan a társadalmi cselekvőkre. A kormányzat politikai cselekvésének illiberális, az alkotmányos és parlamentáris ellenőrzést és a nyugati demokratikus intézményrendszert korlátozó intézkedései az önkifejezésében zárt (a nyugati, sok tekintetben a kelet-közép-európai térségekhez mérten is kevésbé toleráns, kevésbé individuális, alacsony bizalmi indexszel és fejletlen civil társadalommal rendelkező) társadalomban pozitívan rezonálnak. A politikai elit illiberalizmusa legfőképpen a hívők, különösképpen az egyházak, vallási közösségek tanítása szerint vallásosak támogatására számíthat. Mindez azonban anélkül erősíti meg a premodern morális rend hierarchikus szemléletét a társadalomban, hogy annak keresztény értékeihez lényegileg kapcsolódna.

BIBLIOGRÁFIA

- Angelusz Iván – Tardos Róbert (2011): Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In: Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 347–382.
- Bajomi-Lázár Péter (2013): The Party Colonisation of the Media. The Case of Hungary. *East European Politics And Societies*, 27(1), 67–87.
- Bajomi-Lázár Péter – Horváth Dorka (2013): The Continued Relevance of Propaganda. Propaganda as Ritual in Contemporary Hungary. *Global Media And Communication*, 9 (3)., 219–237.
- Bognár Bulcsu – Kmetty Zoltán (2020): Believing without Moralizing. Secularised Religiousness in Hungary. *Social Compass*, 67:4:576–598.
- Botvar, Pal Ketil (2005): The Moral Thinking of Three Generations in Scandinavia. What Role Does the Religion Play? *Social Compass*, 52(2.): 185–195.

- Bruce, Steve (2002): *God is Dead. Secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Bruce, Steve (2011): *Secularization. In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Cortois, Liza – Aupers, Stef – Houtman, Dick (2018): The Naked Truth: Mindfulness and the Purification of Religion. *Journal of Contemporary Religion*, 33(2), 303–317.
- Davie, Grace (1994): *Religion in Britain since 1945. Believing without belonging*. Oxford: Blackwell.
- Davie, Grace (2002): *Europe: the Exceptional Case. Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darnton, Longmann & Todd.
- Davie, Grace (2005): From Obligation to Consumption. A Framework for Reflection in Northern Europe. *Political Theology*, 6(3.), 281–301.
- Davie, Grace (2006): Religion in Europe in the 21-st century. The Factors to Take into Account. *European Journal of Sociology*, 47(2.), 271–296.
- Finke, Roger – Adamczyk, Amy (2008): Cross-national moral beliefs. The influence of national religious context. *Sociological Quarterly*, 49(4.), 617–652.
- Földvári Mónika (2003): A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológiai Szemle*, 4., 20–33.
- Földvári Mónika (2009): Vallásosság és értékek együttjárása a magyar társadalom generációiban. In: Gereben Ferenc (szerk.) *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Budapest: Faludi Akadémia, 11–34.
- Froese, Paul (2001): Hungary for Religion. A Supply-side Interpretation of the Hungarian Religious Revival. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(2.), 251–268.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Füstös László – Szakolczai Árpád (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 3. 54–72.
- Gervais, Will M. (2014): Good for God? Religious Motivation Reduces Perceived Responsibility for and Morality of Good Deeds. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143(4.), 1616–1626.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég–Osiris.
- Habermas, Jürgen (1995): *Die Theorie des kommunikativen Handelns I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (2002): *Glauben und Wissen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen – Ratzinger, Joseph (2007): *A szabadelvű állam morális alapjai*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
- Hagenaars, Jacques A. – Halman, Loek – Moors, Guy (2003): Exploring Europe's basic values Map. In: Hagenaars, (et al.): *The Cultural Diversity of European Unity. Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study*, Leiden: Brill, 23:58.
- Halman, Loek – Arts, Will (2010): (Post)modernization, Individualization and Individualism. Value Changes in Central and Eastern Europe in the First Decade after the Fall of the Iron Curtain. In: Halman, Loek – Voicu, Malina: *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*. Leiden: Brill, 11–46.
- Heelas, Paul – Woodhead, Linda (2005): *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality?* Malden/Oxford: Blackwell.
- Hervieu-Léger, Danièle (2000): *Religion as a Chain of Memory*. Cambridge: Polity Press.
- Hirschi, Travis – Stark, Rodney (1969): Hellfire and Delinquency. *Social Problems*, 17(2.), 202–213.
- Houtman, Dick – Aupers, Stef (2007): The Spiritual Turn and the Decline of Tradition. The Spread of Post-Christian Spirituality in 14 Western Countries, 1981–2000. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(3.), 305–320.
- Inglehart, Ronald – Baker, Wayne E. (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65(1.), 19–51.
- Inglehart, Ronald – Welzel, Christian (2005): *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keller Tamás (2010): The Position of Hungary on Worldwide Map of Human Values. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 20(1.), 27–51.
- Keller Tamás (2014): Megfogya bár, de törve... Mérsékleten javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és 2013 között. In: Tóth István György, Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalmi riport 2014*, Budapest: TÁRKI, 375–403.
- Körösesnyei András (2012): A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra. Magyar politika, 1990–2010. *Working Papers in Political Science*, 2012/1. http://www.mtapti.hu/pdf/2012_1_wp.pdf

- Lenski, Gerhard (1963): *The Religious Factor*. New York: Doubleday and Company Inc.
- Levy, Shlomit (1986): *The Structure of Social Values*. Jerusalem: Guttman Institutes.
- Luhmann, Niklas (1987): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1999): Die Behandlung von Irritationen: Abweichung oder Neuheit? In: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 55–100.
- Lyon, David (2000): *Jesus in Disneyland. Religion in Postmodern Times*. Cambridge: Polity Press.
- McGuire, Meredith (2002): *Religion. The Social Context*. Belmont, CA: Wadsworth.
- McGuire, Meredith (2008): *Lived Religion. Faith and Practise in Everyday Life*. Oxford: Oxford University Press.
- McGuire, Meredith (2016): Individual Sensory Experiences, Socialized Senses, and Everyday Lived Religion in Practices. *Social Compass* 63(2.), 152–162.
- Norenzayan, Ara (2013): *Big Gods. How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Woodstock: Pricetown University Press.
- Norenzayan, Ara (2014): Does Religion Make People Moral? *Behaviour*, 152., 365–384.
- Norris, Pipa – Inglehart, Ronald (2004): *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orbán Viktor (2018): Rádióinterjú az MR1–Kossuth rádió 180 perc című reggeli műsorában, május 4. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban-20180504>
- 137/2018. (VII. 25.) Korm. rendelet Az Óvodai nevelés országos alapprogramjáról szóló 363/2012. (XII. 17.) Korm. rendelet módosításáról. In: *Magyar Közlöny*, 2018. 118. sz., 27346–27349.
- Polak, Regina – Rosta Gergely (2016): Religion and Values in Central and Eastern Europe. In: Máté-Tóth, A. – Rosta, G.: *Focus on Religion in Central and Eastern Europe. A Regional View*. Berlin: De Gruyter Verlag, 33–74.
- Popper, Karl R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Rokeach, Milton (1969a): Value Systems and Religion. *Review of Religious Research*, 11(1.), 3–23.
- Rokeach, Milton (1969b): Religious Values and Social Compassion. *Review of Religious Research*, 11(1.), 24–38.
- Rokeach, Milton (1973): *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Rosta Gergely (2009): Ifjúság, vallás, kultúra. In: Gereben Ferenc (szerk.) *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Budapest: Faludi Akadémia, 35–53.
- Rosta Gergely (2010a): Youth and Religiosity in Hungary, 2000–2008. *Anthropological Journal of European Cultures*, 19(1.), 54–67.
- Rosta Gergely (2010b): Vallásosság és politikai attitűdök az európai értékrend vizsgálatában. In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*. Budapest: Faludi Akadémia, 427–449.
- Rosta Gergely – Földvári Mónika (2014): Fiatal felnőttek vallásosságának változása az ISSP- és az EVS-vizsgálatok tükrében. In: Pusztai, G. – Lukács, Á. (szerk.): *Közösségteremtők. Tisztelegés a magyar vallászsociológusok nagy nemzedéke előtt*. Debrecen: Debrecen University Press, 129–149.
- Shariff, Azim F. – Norenzayan, Ara (2011): Mean Gods Make Good People. Different Views of God Predict Cheating Behavior. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 21(2.), 85–96.
- Scheepers, Peer – Gijsberts, Mérove – Hello, Evelyn (2002): Religiosity and Prejudice against Ethnic Minorities in Europe. Cross-national Tests on a Controversial Relationship. *Review of Religious Research*, 48(3.), 242–265.
- Scheepers, Peer – Grotenhuis, Manfred Te – Silk, Frans Van Der (2002): Education, Religiosity and Moral Attitudes. Explaining Cross-national Effect Differences. *Sociology of Religion*, 63(2.), 157–176.
- Schwartz, Shalom H. – Huisman, Sipke (1995): Value Priorities and Religiosity in Four western religions. *Social Psychology Quarterly*, 58(2.), 88–107.
- Schwartz, Shalom H. (2006): A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. *Comparative Sociology*, 5(2–3.), 137–182.
- Sieben, Inge – Halman, Loek (2014): Religion and Parental Values in a Secularized Country. Evidence from the Netherlands. *Social Compass*, 61(1.), 121–140.

- Stark, Rodney – Bainbridge, William Sims (1996): *Religion, Deviance, and Social Control*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Storm, Indrid (2009): Halfway to Heaven. Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4.), 702–718.
- Storm, Ingrid (2016): Morality in Context. A Multilevel Analysis of the Relationship between Religion and Values in Europe. *Politics and Religion*, 9(1.), 111–138.
- Taylor, Charles (2003): *Modern Social Imagineries*. Duke University Press.
- Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul. M. (szerk.) (1999): *Religion in den Reformländern Ost(Mittel) Europas*. Ostfildern: Schwabenerverlag.
- Tomka Miklós (2006): *Vallás és társadalom Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest: Loisir, Piliscsaba: PPKE BTK Szociológia Int.
- Tomka Miklós (2007): *Egyház a társadalomban. Jegyzetek a keresztény társadalmi tanításhoz*. Budapest–Piliscsaba: Losir.
- Tomka Miklós (2010): Vallási helyzetkép 2009. A vallásosság elterjedtségének, társadalmi bázisának és az életben betöltött szerepének változásai az utóbbi évtizedekben Magyarországon. In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*. Budapest: Faludi Akadémia, 401–425.
- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In: Kolosi Tamás, Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*, Budapest: TÁRKI, 254–287.
- Voas, David (2009): The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. *European Sociological Review*, 25(2.), 155–168.
- Zakaria, Fareed Rafiq (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6.), 22–43.

JEGYZETEK

1 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,006).	8 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,042).
2 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,001).	9 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,042).
3 Az egyházi, vallási közösség szerint vallásosak az önzetlenséget (3,67-es átlagértékkel) és az önállóságot (3,57) értékelték legfontosabbnak, míg a lista végén az engedelmesség (3,41) és a vallásos hit (3,39) állt.	10 A megkérdezettek általában is a politikai centrumba helyezték magukat, ami egyfajta visszatérést jelent az 1990-es évek eleji állapotokhoz (vö. Angelusz–Tardos 2011, Körösenyi 2012, Keller 2014).
4 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,001).	11 A politikai preferencia és a vallásosság közötti gyenge összefüggést jelzi a 0,165-ös Cramer V érték is.
5 Az összes megkérdezett a takarékoságot (3,66) és az önállóságot (3,65-ös átlagértékkel) sorolja az első helyre, míg a lista végén a vallásos hit (2,23) szerepel.	12 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,001).
6 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,001).	13 Adatbázisunk azt mutatja, hogy a megkérdezettek mindössze 20,4%-a hisz egy személyes Istenben.
7 A változók közötti kapcsolat szignifikáns (p=0,001).	